

ЧАПАКЛАР ёки ЧАЛПАКЛАР МАМЛАКАТИ

Коммунизмдан репортаж

Қисса

ЖАҲОНГАШТА ЗАНЖИНИНГ САБОҒИ

Социализм шароитида ўтаётган олтинчи кунимиз эди.

Сизу биз бу тузумнинг нималигини биламиз, албатта — нон-намагини еб катта бўлганмиз. Аммо ҳозир кўз ўнгимиздагиси буткул бўлакча эди. Ўзига хос. Аввалгиларига ўхшамас. Бу мамлакатда шу тузумнинг отаси ҳам, онаси ҳам, соҳибу раҳнамоси ҳам биргина киши — тамал тошини қўйган ҳам ўзи, барпо этган ҳам ўзи, ўлгудек баҳраманд бўлиб келаётган ҳам ўзи. Сўз улуг дохий товариш Хон Ман Мен устида кетаётир. Бу юртда ҳар бир тошу ҳар гиёҳ шу зотнинг уч бўғиндан иборат шарафли номи билан боғлиқ. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Асло.

Қарға булбул бўлолмас. Бўламан деб бути йиртилибди. Бўламан деб бўғилиб ўлибди. Йўқ, қарға булбулга ҳавас қилиб зағчага айланиб қолганмиш. Бу таъбиру таққослар нечоғли ўрнига тушди ё тушмади — бошқа масала. Гап бунда эмас ҳозир. Бироқ ҳар қандай нусха, тақлид кўпинча аслиятдан ёрқинроқ, мукамалроқ, айниқса, сердаво бўлиши аён. Гоҳо шу қадарки, аслиятга хос моҳият ҳув четда қолиб кетиб, тамомила ўзгача бир манзара дунёга келади. Аслиятдан хабардор кимса, хабардори нимаси — қарғадан булбул ясамоққа уринган, уни тарбиялаб оёққа қўйгунича жигарлари хун бўлган, гоҳ минг турли ҳийла-найранг билан, гоҳ зулму зўрлик билан унга хониш ўргатган зот, дейлик “халқлар отаси” аталмиш мўйловдор дохий бу манзарани кўрса борми, эҳтимол, аввал азбаройи мамнуният (ўттиз йиллик заҳматларининг бир меваси-да!), жонажон трубкасини ҳузур билан бир тортиб қўйиб, «Да-а! Харашо, тавариш Хон Ман Мен!» деган, сўнгра эса, учлари тутундан сарғайган шопдек мўйловини алам ва надомат билан шартта юлиб ташлаган бўларди: «Мен ҳам юрган эканман-да, алоҳида бир мамлакатда социализм қурдим, деб!»

Ана шундай ҳасад қилгулик социализм неъматларидан баҳраманд бўлиб (муболаға ёки киноя қилинаётгани йўқ) яшаётганимизнинг олтинчи куни эди. Тушлик маҳали қўшни столдаги африкалик занжи биз томонга бот-бот назар ташлаб қўяётганини сездим. Ўзи қоп-қора, либоси ундан-да қора, лекин башанг. Бўйнидаги қимматбаҳо ипак бўйинбоғининг узунлигидан чамалаганда худо бўйдан ҳам берган бўлса керак. Девқомат. Аслзодаларга хос бир виқор билан талтайиб ўтирибди. Бармоғида алламбало сербар узук, ҳолсираган каби оғзини каппа-каппа очиб сигарет тутатади. Иккинчи қўлидаги залворли узунчоқ идишдан «биа» ҳўпларкан, тилла кўзойнагининг қалин, кўкимтир ойнаси оша бизга қараб-қараб қўяди. Сезишимча, айнан бизга эмас, негадир менинг пижагим ёқасига тикилгани тикилган. Мен ҳам текин, бебилиска «биа»дан ҳўплайтуриб, зимдан секингина ёқамга кўз ташлаб оламан. Ўзбекистон байроғининг ўша кезларда эндигина чиққан митти тасвири — значок. Шунга қараяпти шекилли. Нима керак экан?

Денгиз неъматларининг ҳидига тўла емакхона кечаги турфа мижозларини қўмсаган каби руҳсиз ҳувиллайди. Тўрдаги узун столда Озодлик оролидан дўстона ёрдамга келган таржимонлар гуруҳи худди ўз уйддек бемалол (дарвоқе, дўстининг уйи — ўзининг уйи-да!) шовқин-сурон солиб овқатланаётир. Серзавқ давра — ярми эркақ, ярми аёл. Жами ўн тўрт киши. Ўн тўрт тилнинг билимдонлари. Барининг истараси иссиқ, бари алланечук жўшқин, қувноқ. Бир-иккитаси мусулмонга ҳам ўхшайди. Арабзабони қайсиси экан? Анови, столнинг учида тўсдек қорасоч, қорамағиз жувоннинг кифтидан қучиб сигара бурқситаётган тепакалу қиррабуруни эмасми? Ўзи ҳам араб-параб бўлса керак, кўзининг оқидан маълум. Шуларга маза,

бу ер ўз уйидек гап, зерикса — биқинида елкасига қўл ташлайдигани бор. Кўпчилик. Еган-ичганлари — хотамтой биродарларининг бўйнида. Баъзилари уйдан ҳам, оиласидан ҳам безор бўлиб келгандир. Яйраб-яйраб кетади. Озодлик оролининг одамлари. Озод, эркин одамлар. Бу ерда ҳам ўзларини шундай тутишади — озод, эркин. Ватанларида-чи, ватанларида қандай?

Саройдек келадиган бу мухташам ресторандаги бор-йўқ хўранда шугина эди. Қолганлар кеча жўнаб кетган. «Учинчи дунё» мамлакатлари қалам аҳлининг навбатдаги нечанчидир анжумани якун топдию ҳамма юрт-юртига қайтиб кетди. Анови оролликлари манови олазарак башанг занжидан бошқа яна икки кишигина қолган: мену товариш Бахтиёр. Бутун бошли ресторанда. Йўқ, бутун бошли мусофирхонада. Икки қанотдан иборат, қирқ беш қаватли осмонўпар азамат бинода. Пойтахтдаги энг маълуму энг машхур мусофирхонада. Бор-йўғи икки мусофир. Йўқ-йўқ, бутун бошли мамлакатда. Дарвоқе, бу орада улуғ ҳомийлари бўлмиш қўшни ўлкада истиқомат қиладиган ўзларига ўхшаш бодомқовоқ собиқ ватандошлари — бир гуруҳ қари-қартанг ҳам зиёратга келиб кетди. Бўйинларига фотоаппарат осган, кампиршолари шим кийган (бу ерда расм эмас, ҳатто қатъий тақиқланган) бу ажнабий сайёҳлар икки кунми туриб, мусофирхона толорлари бўйлаб анқайиб юриб, ўзаро чувур-чувурлашиб, ёш болалар каби саф-сафлашиб белгиланган манзилларини кўриб, лекин ҳеч нарсага тушунмай, бирорта ҳам жўяли сурат ололмай, ҳайрон бўла-бўла қайтиб кетишди. Бу ерда қолгани яна ўзимиз бўлдик — мену товариш Бахтиёр. Икки мусофир. Олис-олислардан келган икки ночор мусофир. Бутун бошли улкан мусофирхонада. Йўқ, бутун бошли Чапаклар мамлакатида. Сабаби не, буни айтинг, товариш мухтор вакил?

Масалага сиёсий тус бериб ваҳима қилманг, товариш Эркин ака! Бизга ўхшаб қийиқкўз эмассиз-ку, кўзингизни каттароқ очиб қаранг! Атрофингизда бошқалар ҳам бор! Масалан, мусофирхона хизматчилари, юздан ортиқ одам! Бари сизнинг, сиз азиз меҳмоннинг хизматида, билиб қўйинг!

Анжуман тугаб, аҳли меҳмон жўнаб кетганидан бери аҳвол шу. Кунда уч маҳал тамадди қилгани шу ерга кирамиз. Ейдиган таомимиз бир хил, аниқроғи, луғат бойлигимизга яраша. Яъни — денгиз неъматлари, балиқ, балиқ ва яна балиқ: қовурилган, қайнатилган, буғланган, бижғитилган ва ҳоказо, лекин бари балиқ. Гоҳо-гоҳо қисқичбақая чувалчанглар ҳам араллашиб туради. Илож қанча, денгиз неъматлари! Чучваранинг хомини ҳам, пишганини ҳам уйингизда ейсиз! Буюртмани товариш Бахтиёр беради. Мен унга умид билан тикиламан: ёш, ўрисча ўқиган, инглизчани ҳам билса керак. У келганимиздан бери аллақандай луғатни ёнидан қўймайди, бироқ овқат маҳали бор билими эсидан чиқиб кетадими, нуқул — «фиш» (балиқ), «чикен» (қовурма жўжа гўшти), «ти» (чай) ёки «биа» (пиво). Кўр бўлларинг! Яшасин «иккинчи она тилимиз» — ўрис тили!

Ҳар гал емакхонага кираётганимизда икки букилиб таъзим билан жилмайганча «Саида» кутиб олади. Қўлидаги баркашчада буғи чиқиб турган нам сочиқчалар. Таом олдидан қўлларимизни покизалаб олишимиз лозим. Дуруст. Ўзимиздагидек. Сўнг яна бир тизза букиб, ичкарига ишора қилади: «Дастурхонга марҳамат этсинлар!» Буниси ҳам тузук. Овқат маҳали ҳам эшик олдида қаққайиб, хўрандаларнинг имосига маҳтал ҳолда туради. Баракалла. Биз у билан алланечук қадрдон бўлиб қолганмиз. Биринчи кунданок. Унга кўзим тушганда мен, одатимча, худди ёш болани кулдирмоқчидек жўрттага афтимни буриштираман. «Саида» бунга жавобан шундай ёқимли жилмаядики... Э, яшанг-э, Йўлдош ака, коинот кемалари баҳона, бир ғайрат қилиб шу ёқларга ҳам келиб кетган экансиз-да!

Саида — қўшним Йўлдош аканинг қизи. Жуда серғайрат, ўғил болага ўхшаган қиз. Мактабда катта ўғлим билан бирга ўқиган. Йили — от. Кайфиятим қандай бўлмасин, кўча-кўйда уни кўрсам, дилим ўз-ўзидан ёришиб, афтимни боягидек буриштириб гўё майна қилган бўламан, у ҳам худди шундай жавоб қилиб жилмаяди. Отаси билан тенгдош, хийла қадрдон эдик. Бир-биримизни «ака-ака»лаб иззат қилардик. Жуда уддабурон, ёвқур йигит эди раҳматли. Ҳовлидаги барча юмуш-юришларнинг бошида турарди. Тўсатдан қони айниб, девдек йигит,

муштдек бўлиб қолди. Бир йилга етар-етмас оламдан ўтди. Коинот кемалари учириладиган жойларда хизмат қилган экан, боёқиш.

Хўш, Саида қандай келиб қолди бу ёқларга? Ё бу «Саида» у ёқларга бориб қолганмикан? Бир-бирига ўхшаган одамларнинг феълида ҳам ўхшашлик бўларкан-да, тавба. Бунинг ҳам йили от бўлса, бунинг ҳам оти «с»дан бошланса ажаб эмас. Лекин буни сўрайдиган мард қани? Товариш Бахтиёрнинг эса ҳоли маълум: чикен, пикен, фиш, биа. Ҳе, ўқиган ўрисчангдан аканг!

«Саида»га қарайману Саидани эслайман, Йўлдош акани, Қорасув мавзеидаги ҳовлимизни, уйимни, болаларимни... Меъдамга уриб кетган денгиз неъматларини нари сураман — иштаҳам бўғилган.

— Ҳа, бўлмадимми?

— Луғатни пухтароқ ўрганиш керак, товариш Бахтиёр! — дейман таънаомуз ўпкалаб.

— Қачон кетишимиз луғатда ёзилмаган, — дея ўзини ҳимоя қилган бўлади бечора товариш Бахтиёр.

Бир хил таом, бир хил манзараю манзиратлар нақадар одамнинг меъдасига урган бўлса, емакхона бўйлаб пинҳона карнайлардан муттасил таралиб турадиган аллақандай қўшиқ ҳам шундай зериктирган. Ҳолбуки, майин мусиқа оҳанги, ёқимли аёл овози. Лекин алланечук жунжиктирарли, юракни аёвсиз ғижимлайди, эза-ди; олис, бегона бир юртлар дарди, нафасидан садо беради. «Ватан обод, халқлар озод, ҳамма бахтиёр» — мазмуни тахминан шундай бўлса керак.

Ора-орада жўшқинроқ бир ялла ҳам янграб қолади. Бу — дўст оролликларнинг юртида туғилган қўшиқ, ўшаларнинг кўнгли учун ҳавола этилаётир. «Янги дунё» эпкинларига бир қадар ҳамнафас, шодмон, беғамроқ бу қўшиққа серзавқ давра баравар жўр бўлиб, емакхонани яллахонага айлантириб юборади. Андақкина расмиятдан чиқилса зир титраб қоладиган мезбонларга оролик биродарларининг бу каби эркаликлари унча малол келмайди шекилли, беозор илжайиб таъзим қилиб туришаверади.

Толорнинг энг кўркам, энг кўринарли жойида шундай фаровон, шундай бахтиёр ватаннинг ижодкорлари бўлмиш олийшаън ака-уканинг ҳашаматли портретлари ёнма-ён турибди. Ҳаммаёқда шу тартиб — улўғ доҳий чап томонда, унинг жигари, издош-ғоядоши, барча лавозимлардаги ўринбосари, «севимли раҳбар» Мен Хон Ман ўнг томонда. Ака ҳарбий френчда, ука замонавий кийим-бошда. Тарихий хизматларига қараб-да. Ака ватан озодлиги йўлида қон кечган, курашган; ука тинч қурилиш йилларида раҳбарлик қилмоқда. Уни «севимли раҳбар» деб атайдилар. У ёшларга, айниқса, қизларга сеvimли. Уларга сочини калта қилиб қирқишга рухсатни шу берган-да. Инқилобий курашларда тобланиб, ҳамон даққи қарашлар қули бўлиб келаётган акасини ҳам шу кўндирган: келинг, жигар, шу қурғурлар сочини кесса кейақолсин, битта-яримининг узунроқ кокили оёқ-поёғига ўралишиб, янги жамият қуришимизга халал бермасин!

Хуллас, ёшларнинг ҳали ундан умиди зўр.

Бир маҳал қора қуюндек бир бало бошимга бостириб келиб, ёқамга ёпишди. Бояги занжи. Роса машқини кўрган эканми, бир ҳамла билан кўкрагимдаги Ўзбекистон рамзи туширилган нишонни юлиб олди. Бу ҳол шу қадар кутилмаганда, шу қадар бетакаллуфлик билан содир этилдими, ҳангу манг қолишдан ўзга чора йўқ эди. Занжи бизга мутлақо бепарво, қўлидаги нишонни ҳарислик билан айлантириб кўздан кечираркан, инглизчалабми нимадир деди. Товариш Бахтиёрга қарадим. У елка қисди: фиш-пиш, чикин-пикен, вас-салом. Бетакаллуф меҳмонимиз бизнинг «соқов»лигимиздан таажжубланиб, бошқа бир тилга ўтди. Французча, испанча... қўйиб берса, жаҳондаги барча забонда чулдираб чиққудек! Шугина билган нарсани биз билмасаг-а!

Ғалати одат: бирор ажнабий билан сўзлашганда одам неғадир ўзи билган тил, дейлик, ўрис тилида жавоб қайтаради. Бу ҳам майли, худди суҳбатдошингиз кардек бирдан бақириб гап уқтира бошлайсиз: гўё у тилингизни билади-ю, лекин қулоғи оғирроқ; гўё шундай қилинса, у

тилни билса-билмаса, тушунадигандек!

Яшасин «иккинчи она тили»миз! Ўлгур занжи бу тилдан ҳам хабардор экан. Тўғри, янтоққа судраброқ гапирар экан-у, лекин майли-да. Тамбовми, Саратовдами ўқиган эмиш. Ётоқхонага қўшни сут маҳсулотлари комбинати ёки тўқимачилик фабрикасининг шўх-шаддод қизлари бу тур ажнабийларга ўчроқ, умуман, улар бошқа тиллардан дарс бермоққа ҳам уста бўлади.

Ўзбекистондан эканимизни эшитгач, занжи кўзи чақнаб хитоб қилди:

— О-о, Тошкент! Бўлганман, бўлганман. Кинофестивалга борган эдим. Зўр шаҳар. Роса яйраганмиз!

Бўлса бордир: ахир, қора Африкадан вакил қатнашмаса, фестиваль — фестиваль бўладими! Яйрагани ҳам рост: келган меҳмонни биз — оқ бўладими, қора бўладими — бошимизга кўтармай қўймаймиз.

Ҳозиргина бало мисоли бўлиб турган одам кўзимизга чўғдек кўриниб, меҳримиз товланиб кетди: Тошкентда бўлган экан, Ватанимизни кўрган экан! Бу олис мусофирликда у баайни Ватанимиздан бир мужда келтиргандек унга нисбатан кўнглимизда бир илиқлик пайдо бўлди.

Занжи Тошкентни таърифлай-таърифлай, шунинг эвазига, нишонимни кўкрагига тақиб олди. Сўраш йўқ, бир оғиз «совға қил» демоқ йўқ. Айтишича, унда дунёдаги барча давлатнинг нишонлари бор экан. Значок жинниси эмиш. Ўзиям бормаган, кўрмаган юрти қолмабди ҳисоб. Майли, Ўзбекистонимиз шу жаҳонгашта занжининг кўксига ҳам жаҳон кезсин!

Сухбатдошимиз кино арбоби экан. Арбоблиги рост шекилли — ижодкор бўлса, дунё кезмоққа вақти қайда! Самолёт пойлаб қолган эмиш. Эртага Брюсселгами, Копенгагенгами учиши керак. Кинофестивалга!

Бу гапдан товариш Бахтиёр оҳ тортди, мен уҳ тортдим. Қандоқ бахтиёр занжи! Хоҳлаган пайти хоҳлаган томонига кета олади!

— Бу ер жонга тегиб кетди, — деди занжи ҳасрат қилиб. — Дунёда бунақа зерикарли мамлакатни кўрганим йўқ!

У мен олти кундан бери бош қотиравериб тополмаган гапни жўнгина ифодалаб қўйган эди.

Сўнгра бу жаҳонгашта занжи билан дунёдаги турли мустабидлик тузумлари тўғрисида баҳслаша кетдик. Мен Африкаю Америкадаги ирқчилик, апартеид балоларидан сўз очиб, писанда қилган бўлдим.

— Йўқ, — деди сухбатдошим кескин бош чайқаб. — Бунақаси ҳеч қаерда йўқ... Шошманг, бор, яна биттаси бор, — дея у ақидапарастлик тузумига асосланган Шарқ мамлакатларидан бирини тилга олди.

Буни қарангки, иттифоқо, бултур мен ҳам худди ўша мамлакатда бўлган, беҳад қаттиқ таъсирланиб қайтган эдим. Таассуротларимизни ўртоқлаша бошладик.

— Сиз бунақа тузумлар бўйича тузуккина мутахассис бўлиб қолибсиз, — деди сухбатдошим лутф билан кулимсираб.

— Йўқ, бунга ҳали эрта, — деб ороликлар томон ишора қилдим: — Ҳов ановиларнинг юртида бўлмаганман.

— Янглишасиз, у ўзгача мамлакат, — деди занжи эътироз билдириб. — Қўшниси кимлигини биласиз!

Чиндан ҳам ороликлар биз муҳокама этаётган мамлакат фуқароларига асло ўхшамас, ўзларининг шарафига қайта-қайта эшиттирилаётган қўшиққа баралла жўр бўлиб, ресторани бошларига кўтариб хурсандчилик қилмоқда эдилар.

...Кейин, Московга қайтганимизда элчихонадаги билгич дипломат дўстлар устимиздан роса кулишди: «Вой нодонлар-эй, келиб-келиб ўшанақа жойга сафар қиладими одам?»

Начора, насибамизда буниси ҳам бор экан: ўн кун ўша ёқларда тентирамоққа тўғри келди. Қайси мамлакатга сафар қилмоқ фойдали-ю, қайсиси зарарли эканини сиз — дипломатлар яхши биласиз. Биз буни кўзлаб йўлга чиққанимиз йўқ эди. Бизники кўнгилхуши саёҳат эмас, хизмат сафари эди. Бундан нима ютдиг-у, нимани ютқаздик — ўзига аён.

Лекин, тўғриси айтганда, шахсан менинг бу сафардан кўзлаган пинҳона бир илинжим ҳам бор эди-ки, у ҳақда ўрни келганда сўзланар...

Дипломатларнинг маҳобат қилиб гапиришича, анжуман тугагунга қадар биз уларнинг назоратида туриб, сўнг бирдан сирли равишда ғойиб бўлиб қолганмишмиз. (Модомики фуқаронгиз эканмиз, қидиринг эди, сўраб-суриштиринг эди — касбингиз шу-ку!) Бу ҳолдан қаттиқ ташвишга тушган Бахтиёрнинг — ҳали унинг «товариш» бўлиб кетганидан беҳабар - отаси Тошкентдан туриб эски «алоқа»ларини ишга солиб, ҳатто халқаро манзиллар бўйлаб бизни роса қидиртирибди. (Хайриятки, шу одам бор экан, бўлмаса, ҳамманинг эсидан чиқиб кетарканмиз-да!) Қизиғи шундаки, Буриёнинг Московдаги элчихонаси ҳам қайта-қайта сўровларга жавобан нуқул «елка қисиб» қўярмиш! Ҳазилми, чинми, «Афтидан, булар гаровга тушган ё бошқа бирор кор-ҳол рўй берган» деган гумон билан жаҳон жамоатчилигига овоза қилинишимизга бир баҳя қолибди! «Нима бўлди ўзи? Қаёқда қолиб кетдинглар бунча?»

Ўшанда нима бўлган эди ўзи? Қаёқларда қолиб кетган эдик бунча?

Рости, бу хотираларнинг ёзилишидан ёзилмаслиги аниқроқ эди. Сафар таассуротларимни эшитган ҳамкасб укаларимдан бири: «Ёзманг шуни, ака! — деб маслаҳат берди. — Борган жойимизни ё кўкка кўтариб, ё ерга уриб ёзавериш жонга тегди. Биламан, сиз бор гапни ёзишга ҳаракат қиласиз, лекин нимага керак? Ҳарқалай, шунча кун нон-тузини ебсиз. Ёзманг».

Ёзмадим.

Гоҳо давраларда жаҳонгашталиқдан гап кетиб, ҳар ким ўзи борган-кўрган юртларидан нақл қилади. Мен ҳам «Тўйтепадан нари ўтмаган» хонанишин эмасман, дунёнинг талай кўча-кўйларини кўрдим. Аммо негадир ҳар гал ўша ўн кунлик сафар таассуротларидан сўз очавераман. Эшитган биродарлар «Э, шуни ёзмайсизми, роса қизиқ экан!» дея кўзгаб қолишади.

Ёзмадим. Нима ҳожати бор? Уч-тўрт йиллик гап, хотиралар ҳам хиралашиб улгурган. Ёзмадим.

Осмонни суяб турганига ҳам дунёни хатлаб бермас экан. Бу орада юз ёшларга яқинлашиб қолган улуғ доҳий товариш Хон Ман Мен оламдан ўтиб, мамлакат халқи етим қолди. Юртда бир неча йиллик мотам эълон қилинди. Мотамга ҳам, етим халққа ҳам биров бош бўлмоғи лозим. Кутилганидек, «Сен етим эмассан!» дея халқнинг бошига «севимли раҳбар» товариш Мен Хон Ман чиқди. Улуғ оғасининг шон-шарафларга бурканган тарихий йўлини оғишмай, фидокорона давом эттирмаққа қасамёд қилди.

Ёзмадим. Янги, ҳали навқирон «севимли раҳбар»дан кўрққаним, у ўзигагина маълум фирром бир йўллар билан бу ёзмишларимдан хабар топиб, мамлакатлараро муносабатларга путур етишию (гўё бутун дунё менинг ўша тузум тўғрисида нима дейишимга кўз тикиб тургандек!) ўзим тағин анови фирром усуллар билан бирон балога гирифтор этилишимдан чўчиганим учун эмас, албатта. Бу ёғи энди эски дард — танбаллик, ҳафсаласизлик. Ёзмадим.

«Севимли раҳбар»нинг омади чопмади. Гоҳ мамлакатни сув босади, гоҳ товариш Мен Хон Маннинг арзанда қизи куёвига қўшилиб чет элларга қочиб кетиб, туғилган юртига қарата маломат тошларини отади. Хуллас, ҳув ажойиб замонлардаги тинчлик йўқ энди, хотиржамлик йўқ. Бамисоли булар бари улуғ доҳийнинг кўҳна вужуди билан бирга шаҳар марказидаги улуғвор мақбарага элтиб тиқилгандек.

Кейинроқ радиодан яна нохуш хабар эшитдим: улуғ доҳийдан мерос қолмиш гуллаб-яшнаган социализм ўлкасида ёппасига очарчилик бошланибди, вабо тарқалибди. Баҳри муҳит ортидаги энг хавфли ғоявий ғаним ҳисобланмиш улкан мамлакатдан бу ерга инсонпарварлик ёрдами юборилаётганмиш. Бу ҳам ҳолва — улкан мамлакат дунёнинг қай буржида бирор ҳодиса рўй бергудек бўлса, мудом аралашувга тайёрлиги маълум. Энг шармандалиси шуки, очлик чанғалида қолган мамлакат қон-қариндош миллатдоши, айни чоқда қон-қаттол душмани саналмиш ғарбий қўшнисидан мадад сўраётганмиш...

Бундай хабарларни эшитгач, сафаримизнинг сўнгги тонги мусофирхонанинг йигирма

олтинчи қавати деразаси олдида туриб кузатганим — пастдаги ҳовлилардан бирида беғам-беташвиш ҳалинчак учаётган қизалоқ, жажжи қизалоқ кўз олдимга келди негадир. Унга нима бўлди экан? «Саида»чи, доим жилмайиб турадиган таъзимкор «Саидам»? Яхшими, ёмонми, ўн кунлик диққинафас сафаримиз давомида эртаю кеч ёнимизда бўлган, биз билан тиллашган яккаю ягона зот — товариш Якнинг аҳволи не кечди экан?

Жаҳонгашта занжи бу юртни «Дунёдаги энг зерикарли мамлакат» деган эди. Ростдан ҳам шундаймиди? Дарвоқе, нимаси зерикарли эканининг ўзи қизиқ эмасми?..

ТОВАРИШ ЯК, ТОВАРИШ БАХТИЁР ВА ТОВАРИШ МЕН (ЎЗИМ)

Мен ҳеч қачон коммунистлар сафида бўлмаганман ва ҳеч ким менга «товариш» деб расман мурожаат этмаган. Бироқ социалистик Буриёда кечган ўн кунлик сафаримиз мобайнида мен ҳам, ҳамсафарим Бахтиёр ҳам «товариш» бўлмоққа мажбур эдик. Бизни бу фирқага ўзича аъзо қилган ҳам, «товариш»га айлантирган ҳам мезбонимиз — тилмоч ва роҳбонимиз, чин эътиқодли товариш Як бўлди.»

Ўзбек тилида «ўртоқ» деган сўз бор. Бу калима инқилобдан илгари ҳам бўлган. Дўст, биродар, жўра дегани. Шўро замонида келиб коммунистлар ана шу сўзни «товариш»га айлантироқчи бўлдилар. Чамаси, бу иборанинг асл мазмунини товариш коммунистларнинг ўзи-да яхши тушунмаган ва ёки маслақдошлар орасида у анчайин бир шартли ўрон бўлган, холос. Шунинг учунмикан, улар бир-бирининг кўзига чўп суқишдан, биров-бировини чалишдан, сотишдан асло тортинмаган. Ҳақиқий ўртоқ ҳеч қачон бундай қилмайди-ку! Бизнингча, «товариш» тушунчасини ўзбек тилида ифодалаш имконсиз, унинг таржимаси йўқ ва бўлиши мумкин эмас; «ўртоқ» маъносида олингани эса — ўлганнинг кунидан, тамом. Шу масалада ўзбек тили чиндан ҳам «иккинчи она тилимиз»дан қашшоқроқ, эътироф этмоқ даркор.

«Товариш» сўзи коммунистларга ярашади, коммунистлар — «товариш» сўзига. Бошқа гап йўқ.

Аэропортда пешвоз чиққан ғоявий ҳушёр товариш Як бизни бир зумда ўзига ўхшатиб олди: Бахтиёр — товариш Бахтиёр, у мени «ака» дегани учун мен — товариш Эркин ака.

Мезбон даставвал менга кўл узатди, мен билан саломлашди. Кейин ҳам жами илтифоту мулозаматнинг қуюғи менга бўлди. Бахтиёрдан ёшим каттароқ экани, сочимга оқ оралаб қолгани учунгина эмас, йўқ, бунинг бошқа сабаби бор эканки, ўрни келганда айтаман.

Ўзини танитишича, товариш Як хорижий ишлар вазирлигидан экан. Чамаси, бошқа жойда ҳам хизмат қилса керак. Ўрисчани бир ўрисдан яхши билса биладики, асло кам эмас. Бир-икки бор Россияда бўлган ҳам, у ерда кечаётган жамики ўзгаришу янгиликлардан бохабар, лекин дунёқараша заррача оғиш йўқ — собит. Унинг фикрича, Россия коммунистлари — шонли социализм ғояларини империализмнинг сарқити бўлмиш кока-колаю пепси-колага алмашган ялоқхўр сотқинлардир, вассалом. Бир кун эмас, бир кун бу шармандали қилмишлари учун тарих олдида жавоб беришлари муқаррар!

Товариш Як яқин ўтмишимиздан бизга таниш комсомол арбобларининг айнан ўзи эди. Ҳамма саволга жавоби тайёр. Бир қолипда. Мурвати бураб қўйилган темиртан дейсиз гўё. Аммо ноқулайроқ савол бериб қўйсангиз, астойдил ранжийди: биз сизларга шунчалик иззат-икром кўрсатсаг-у, сизлар эса — ай-яй-яй!

Бу тўтиқушнинг гаплари гоҳо шу қадар энсани қотирардики, бора-бора ўзимни тия олмай, чимдиб-чимдиб гапирадиган бўлиб қолдим. Кейин-кейин ошкора захархандага ўтдим. Бундай пайтда у ҳам кинояомуз ўшшайиб қўярди: ҳаҳ нодон-а, ҳаҳ бузук дунёнинг ғофил нусхаси-я! Шунча йил социализмда яшаб, унинг афзалликларини англаб етмаган нонкўр, ношукр ёки очикдан-очик — капитализмнинг малайи!

(Яқин ўтмишда ўзимизда ҳам серсаволроқ одам шаккок, ғаламис ҳисобланар, пешонасига «сиёсий кўр», «онгсиз» деган тамғалар босилар эди.)

Бундай муносабатларимизнинг оқибати шу бўлдики, товариш Як энди мен, яъни делегация раҳбаридан безиллаб, бор-йўғи делегация аъзоси бўлмиш ювош, камсуқум товариш Бахтиёр билан муомала қиладиган бўлди. Дейлик, бирор маслаҳат чиқиб қолса, у аввал товариш Бахтиёрга айтади, товариш Бахтиёр кейин менга «таржима» қилади. Бу ҳол одатий рисолага мутлақо зид эди, аммо начора — қалтис вазиятда рақиб билан муросага бормоқнинг бошқа йўлларини ҳам қидирмоққа мажбурсиз.

Орани юмшатиш мақсадида бир куни захирамдаги туршагу майиздан (умрида кўрмаган неъматлар!) каттагина бир тугун ясаб унинг қўлига тутқаздим: «Бола-чақанга олиб борарсан, совға». «Менинг бола-чақам йўқ! — деди у аскарларга хос бир ўктамлик билан дона-дона қилиб. — Ва умуман, бизда бунақа садақалар расм эмас. Сизга маслаҳатим: бошқаларга бунақа қилакўрманг!»

Бу гапга ишонай деган эдим — ҳарқалай, покдомон социалистик муносабатлар-да — буткул ёлғон бўлиб чиқди. Анжуман ниҳоясида ўзаро совға-салом алмашув шунчалик авж олдики, улўғ доҳий зиёратига қуруқ қўл билан борган бизнинг делегация (тов. Бахтиёр ва тов. мен) хижолатдан қочишга жой қидириб қолдик. Қаватма-қават югургилаб шойи боғичли турлитуман қути — совға улашувларни кўриб бошингиз айланиб кетарди. Хайриятки, улар асосан ўзларига ғоядош томонлар билан олди-берди қилишар экан, холос. Биз эндигина мустақилликка чиқиб, ўзаро муносабатларимиз ҳали тайин этилмаган бўлса-да, ҳар эҳтимол, товариш Як улўғ доҳийга атаган бирор нимамиз борми-йўқлигини суриштирди. Кўлимизни бурнимизга тикиб турганимизни кўриб, қулочини мужмалгина икки ёнга ёзиб қўйди: ўзларингдан кўринглар, совғадан қуруқ қолдинглар!

Лекин холисанлилло айтганда, товариш Якнинг бояги таҳдидли маслаҳатида озроқ жон ҳам бор экан. Кунда-кунора кийим-кечагимизни ярақлатиб ювиб, дазмоллабу оҳорлаб қўядиган мусофирхона хизматчисига, миннатдорлик сифатида, товариш Як рад этган майиз-туршагимни ҳадя этмоқчи бўлганимда, шўрлик аёл безгак тутгандек деворга қапишиб қолди: йўқ, йўқ, йўқ! Сафаримиз қариб, кетар чоғимиз мени неча кун «Мерседес»ида яйратиб юрган қоқичак ҳайдовчига бир-икки қути аълонав сигарет тутқазганимда, у совуққина илжайиб чўнтагидан ўзиникини чиқарди: раҳмат, раҳмат, мен мана бунақасидан чекаман.

Менимча, ҳар иккалови ҳам кўрқди, шу баҳона синаб кўриб, қўлга туширмоқчи, деб ўйлади. Демак, пастдагиларга рухсат йўқ — пора ҳисобланади, юқоридагиларга эса бемалол — совға, дўстона совға!

Нега товариш Якнинг бола-чақаси йўқ? Дарвоқе, бу юрт одамларининг, биров-ярим ошкора қартайиб қолганини айтмаса, ёшини аниқлаш ҳам осон эмас: афт-башара бир хил, кийим-кечак бир хил, гап-сўз бир хил.

Бизни таажжубга солиб тан олишича, сиёсий ҳушёр, ғоявий тобланган бу маҳмадана товаришимиз бор-йўғи йигирма олти ёшда экан. «Уйланишга ҳали уч йил бор. Ватанга хизмат қилиш керак аввал!» дейди пинак бузмай: Ватанинга хизмат қилсанг — қилавер, бунинг уйланишга нима даҳли бор? Уйланган одам ватанига хизмат қилолмайдими? Хотини халақит берадими? Унда, мақсад ватанга хизмат қилишгина бўлса, уйланиб нима фойда — бўйдоқ ўтган афзал эмасми? Дарвоқе, уйланишга ҳали уч йил бор, дедими? Нега уч йил — икки ёки тўрт йил эмас-у, айнан уч йил? Кейинроқ, орқаваротдан эшитишимизча, товариш Якнинг уйланиш-уйланмаслиги ёки қачон уйланиши унинг молиявий аҳволи (уй-жой, келинга сеп-меп дегандай) ёки эркаклик майлига эмас, улўғ доҳийнинг хоҳиш-қарорига боғлиқ экан.

Хуллас, нари-бери мендан йигирма ёшлар кичик шу товариш бутун сафаримиз давомида ҳар йўл билан бизга ҳукмини ўтказди деса бўлади. Бу ўринда меҳмон-меzbон муносабатлари бошқа масала, улар ўз йўлига, айнан мавжуд расмияту тартибот устида гап бораётир.

Бу ҳол аэропортданок ўзини кўрсатди. Товариш Як мени баргранг «Мерседес»га таклиф қилиб, ўзи ҳайдовчининг ёнига ўтирди. Шунда товариш Бахтиёр менинг ёнимга ўтирмоқ бўлиб эшикни очаётувди, роҳбонимиз шартта машинадан чиқиб йўлини тўсди ва уни элтиб нарироқда

турган автобусга жойлаб келди. Шеригим учун хижолат чекиб, «Нега бундай қилдингиз, мана, машинада жой бор-ку?» деганимда товариш Як ҳали ўзим ҳам беҳабар бўлган янгиликни айтди: «Сиз — делегация раҳбарисиз!» Сўнг юзимдаги таажжубни ўқибми, чап қошини маънодор кериб қўйди: тартиб шундай!

Делегация раҳбари эмишман! Етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган. Начора, буларда тартиб шунақа экан. Демак, бу тартибшунос мен ҳақимда ўзимдан ҳам кўпроқ нарсани билса ажаб эмас.

Шундай тартиб кейинчалик ҳам бирор ўринда бузилмади. Мен гердаиб «Мерседес»да юраман — боёқиш Бахтиёр «эл қатори» автобусда; мен қўш тўшақли ҳайҳотдек серҳашам хонада тураман — Бахтиёр чоғроқ бир ҳужрада; олиймақом зиёфатларда мен бошқа столда (раҳбарлар даврасида) ўтираман — Бахтиёр бошқа столда («ўзи тенги»лар билан); менга улуғ доҳийнинг ёнтасвири туширилган серсавлат асл чарм папка совға қилинади — Бахтиёрга ўқувчи болалар кўтариб юрадиган оддий сўмка; мажлис-маросимларда ҳам мен бир қадам олдинда юришим керак — Бахтиёр бир қадам орқада; худди шунингдек, мен таклиф этилган бошқа-бошқа юксак давраларга бечора Бахтиёрга йўл бўлсин!

Сафарга бир хил мақомда жўнаган ҳамроҳлар адолатли социалистик тузум шарофати билан шу тариқа икки тоифага ажралдик-қолдик. Товариш Бахтиёр ҳам катта идораларда ишлашини, ўзиям жуда яхши йигит, Московларда ўқиган зўр журналист эканини айтиб неча бор далолат қилиб кўрдим, аммо бу ўлгур товариш Як қарорида қатъий эди: ну и что, товариш Эркин ака, қоида шундай!

Бир-икки кун ўзаро ноқулайлик туйиб юргандек бўлди-у, сўнгра ҳар ким ўзининг мавқеига кўникиб кетди: мен — ўзимнинг раҳбарлигимга, Бахтиёр — ўзининг аъзолиги, яъни менга тобеинлигига. Ажаб қаноат!

Мавриди келди шекилли, бўйнимдаги қарзни узиб ўтмасам бўлмас. Мен кейинчалик ҳам талай сафар-саёҳатларга бордим, ҳар хил кишилар билан узанги-йўлдош бўлдим, лекин тўғриси айтсам, шу йигитдек камсуқум, шундай маданиятли, одми-одобли, шундай сабр-бардошлисини кам кўрдим. Тошкентга қайтгач эшитиб-билдим: Бахтиёр бир вақтлар катга амалдор бўлган баобрў бир одамнинг фарзанди экан. Унинг ўрнида бошқа бўлганда, бизга ўхшаганларни оёғи билан кўрсатиши тайин эди. У ёғини сўрасангиз, баъзи бир жиҳатларга кўра, мен эмас, Бахтиёр, товариш Бахтиёр делегация раҳбари бўлмоғи лозим эди. Аммо биргина товариш Якка маълум сабабларга биноан бул юксак мартабага мен ноил кўрилдим. Бу томони энди калнинг бошига тасодифан бахт қуши қўнгандек бир гап.

Ана шундай сирли-қудратли товариш Як ўн кун мобайнида биз билан бирга бўлди. Нимани кўрган, ниманики билган бўлсак, барини шунинг кўзи билан кўрмоққа, шунинг сўзи орқали билмоққа маҳкум эдик. Қолганлари — ўзимизнинг фаҳм-фаросатимизу шундоқ сергак товаришга ҳам усталик билан чап берганимиз, унинг чор-атрофни бирйўла кўра биладиган ўткир кўзларини шамғалат қилганимиз туфайли. Бекор фурсатлар ўзимиз мустақил равишда бирор ёққа йўл олгудек бўлсак, ўшшайиб рўпарамиздан чиқади. Безабонлик қурсин, бирор нима зарур бўлиб, айтган рақамига сим қоқсак, у бир зумда пайдо бўлади. Орадан неча кунлар ўтиб, тасодифан пайқаб қолдик: у ҳам биз турган мусофирхонада истиқомат қилар экан. Атай биз учун, бизга кўз-қулоқ бўлиб турмоқ учун бўлса керак-да. Буни яшириб юрганини қаранг ўлгурнинг!

Ўтган шу ўн кун мобайнида мен унинг метин дунёқарашига ҳужум қилиб, у эса менга чап беравериб чарчамадик. Бор сиёсий билимимни ишга солиб, рад этиб бўлмасдек тарихий-амалий далилларни рўқач қилиб мунозарага киришар, у сиғинган тузумнинг авра-астарини ағдариб ташламоққа уринар эканман, ўлгур рақибим меҳмоннинг иззатига бўлсин, андак ён бермоқни хаёлига ҳам келтирмасди. Сўнги зарбани кетар кунимизга қолдирдим. Ахир, бу хумпарнинг бор вужуди тайёр ғоялару бир қолипга жойланган даққи қарашлардан иборат эмасдир, юрак аталмиш матоҳдан худо бунга ҳам бир чимдим ато этгандир — бир шоирона

зарба қилиб кўрай-чи! Шунча вақт базўр тийиб юрган зардамни бирваракай тўкиб солиб (энди бу касофатнинг қўлига тушмасман-ку!), шоиримизнинг машҳур «Тилла балиқча» шеъри мазмунини шарҳлаб бердим унга. Сен ана шу балиқчасан, товариш Як, лекин тилла балиқсан, билиб қўй, тилла! Қийиқ кўзларингни йириб атрофга боққил, атрофинг — кўлмак, сассиқ ҳовуз!

Йигирма олти йил давомида вужуд-вужудига сингиб кетган оғуни ўн кунлик аччиқ писандалар билан қондан қувиб чиқариб бўлармиди?! Бироқ менинг бу сўзларим самимий эди, астойдил ачинганимдан эди. Товариш Як эса табиатан ўта зукко, ўта зеҳни баланд йигит эди — мунозараларимиз асноси бунга амин бўлганман. Ҳарқалай, хайрлашар чоғимиз у алланечук маъюс тортиб қолгандек кўринди кўзимга. Хийла бетгачопар, шартакироқ бўлса-да, нонкўрроқ бўлса-да, ўн кун бирга юрган меҳмонларидан ажралаётгани учунми ё кўнглида аллақандай шубҳа-гумонлар пайдо бўлиб, бошқа алланималар ниш уриб қолдими — у ёғи менга қоронғи. Ҳарнечук, унинг метин дунёқарашада қандайдир алғов-далғов рўй бергани, билинар-билинемас дарзлар пайдо бўлгани аниқдек эди.

Яхшими, ёмонми, майли-да, умримнинг унутилмас ўн куни ўтган шу мамлакат ҳақида ҳар қандай хабар қулоғимга негадир қаттиқроқ ўрнашадиган бўлган. Гоҳо радиодан эшитиб қоламан: халқ демократик республикаси бўлмиш Шарқий Буриёдан бир гуруҳ одам қўшни Ғарбий Буриёга қочиб ўтганмиш. Ўша қочқинлар орасида ўн кун бизга ҳамроҳ бўлган, роҳбонлик қилган товариш Як ҳам бормикан, деган мубҳам ўйларга бораман. Ўн кун бирга юриб билдик-да: товариш Як ҳарҳолда оддий «балиқ» эмас эди.

Дарвоқе, унинг оти нимаиди? Оти бормиди ўзи? Балки сиз эсларсиз, товариш Бахтиёр?...

ЧАПАКЛАР ЭГАСИ

Бу аслида африкалик қоравойлару аксари ороллар-да кун кечирувчи қийиқкўзлар анжумани экан. «Олиф-та» Овруподан, Америка қитъаси ва бир гуруҳ араб давлатларидан ҳам вакиллар талайгина. «Учинчи дунё» мамлакатлари ахборот уммонининг ғаввослари, дарғалари ва ҳоказо намояндалари. Товариш Бахтиёр иккалаамиздан бошқа деярли барчаси ё оврупо тилларида, ё араб тилида сўзлашар экан. Кўпчилиги ўзаро таниш, мана шунақа байналмилал гурунларда учрашавериб ош-қатиқ бўлиб кетган. Бу каби издиҳомларда илк бор қатнашаётган, бир вақтлар ер куррасининг олтидан бир бўлагини забт этган собиқ шўролар мамлакатидан борган бор-йўқ вакил — товариш Бахтиёру мен; бир четда шумшайиб юрибмиз. Хайрият, ёнимизда «ташқи дунё» билан алоқа боғлаб турувчи ягона, лекин пишиқ-пухта ришта — товариш Як ҳозир нозир.

Анжуман бениҳоя муҳташам, ҳар жиҳатдан аломат ва барча қулайликлари муҳайё, улуғвор қурултойлар саройида иш бошлади. Товариш Бахтиёр иккимизнинг ўрнимиз толорнинг орқароқ қаторларидан бирида экан. Ҳартугул, шу ерда ёнма-ён ўтиришимизга рухсат бор шекилли. Қулоққа тақиладиган таржима ускуналарини ўзимизча синовдан ўтказиб, қўлимизга тутқазилган бир даста қоғозу дафтарни ақлимиз етганича кўздан кечириб ўтирибмиз. Ишчан бир қиёфа касб этиб олганмиз. Гарчанд дунёнинг ҳув бир четидан узоқ йўл босиб келган бўлсак-да, на бу йиғиннинг аҳамиятидан, на мақсад-муддаоларидан дурустроқ хабардормиз. Борасизлар, дейилди — келдик. Рўйи заминнинг ҳар еридан шунча одам йиғилиб келибдими, демак, арзирли бир гап бўлса керак-да.

Бир пайт толор бўйлаб ажиб бир майин сас таралди. У тобора кучайиб, тоғ жилғасининг товушини олди, кейин бир текис шаршара оҳангига айланди. Толордаги алланималар шундай акс садога мосланган эканми, бу оҳанг — нола шу қадар ёқимли, аллаловчи эдики, бор ихтиёрингизни унга топшириб, бир ёқларга оқиб кетгингиз келарди...

Ҳамма баравар ўрнидан туриб кетди. Ҳайъат саҳнасига улуғ доҳий товариш Хон Ман Мен кириб келган эди! Чапак шуники экан, шу олий зотнинг олий шарафига экан! Доҳийнинг ортидан яқин сафдошлари — сиёсий бюро аъзолари, аркони давлат, анжуман ташкилотчилари

- Lituz.com

Elektron kitoblar

**To'liq qismini Shu tugmani
bosish orqali sotib oling!**